

წყაროთმცოდნეობა

ოსმალების მიერ დაპყრობილი საქართველოს
ტერიტორიებისათვის შედგენილი დავთრების კლასიფიკაციის
საკითხისათვის

**For the Question of Classification of the Registers (*Defters*) Compiled
for the Territories of Georgia Conquered by the Ottomans**

Davit Sartania

PhD in history, Iv. Javakhishvili State
University, Museum of TSU, Head of Ivane Javakhishvili Center
ORCID ID: 0000-0002-5248-2801
davit.sartania@tsu.ge
595 31 13 21

Dali Nikolaishvili

PhD in Geography, Iv. Javakhishvili State
University, Department of Geography, Professor
ORCID ID: 0000-0002-6540-3682
dali.nikolaishvili@tsu.ge
599 71 06 25

Avtandil Ujmajuridze

Historian, Ivane Javakhishvili Center
ORCID ID: 0000-0001-8571-0455
ujmajuridzeavto@gmail.com
591 26 80 21

Abstract

The Ottoman Empire, in its attempt to consolidate its dominance on the conquered territories, tried to wipe out the local rules and traditions and introduce Ottoman ones instead. For this purpose, specially assigned Ottoman officials used to thoroughly register the conquered territory (settled areas, population, types and rates of taxes, ownership of land and other real estate, etc.) and used to establish a new administration system and charge the local people with various Ottoman taxes. All these taxes were fixed in special books, the Registers (*defteri*). The Registers were made in two copies and were proved by the Sultan with a personal *tughra* (seal and signature). One copy of the Register was sent back to the officials on the occupied territory and another copy was kept at the Sultan's royal court chancellery. As for the Registers, they came in various types, but the Registers compiled for Georgia, were of three types only: the

Great Register (*defteri mufassal*), Small Register (*defteri icmal* or *defteri mucmel*) and Register of Changes (*Ioklama*). The Great Register gave detailed data about a certain area and its inhabitants. It gave the exact number of inhabitants of a concrete settlement, the types and amounts of taxes applied, the religious background of the population, etc. The Small Register showed the Ottoman officials' ownership of the individual settlements of the same territory. The Ottoman officials of different ranks were given concrete settlements as remuneration and they owned a part of the taxes gained from them, with the remained portion of the taxes sent to the central treasury. With time, the owners of different settlements changed and this process is described in the latter Register, so called Register of Changes.

Key words: Gurjistan Vilayet, old Ottoman registers, the Great Register (*defteri mufassal*), Small Register (*defteri icmal* or *defteri mucmel*), Register of Changes (*Ioklama*).

დავით სართანია

ისტორიის დოქტორი, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის
სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
ივანე ჯავახიშვილის ცენტრი
ORCID ID: 0000-0002-5248-2801
davit.sartania@tsu.ge
595 31 13 21

დალი ნიკოლაიშვილი

გეოგრაფიის დოქტორი, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის
სახელმწიფო უნივერსიტეტი, პროფესორი
ORCID ID: 0000-0002-6540-3682
dali.nikolaishvili@tsu.ge
599 71 06 25

ავთანდილ უჯმაჯურიძე

ისტორიკოსი, ივანე ჯავახიშვილის ცენტრი
ORCID ID: 0000-0001-8571-0455
ujmajuridzeavto@gmail.com
591 26 80 21

აბსტრაქტი

ოსმალეთის იმპერია დაპყრობილ ტერიტორიებზე თავისი ბატონობის განსამტკიცებლად ცდილობდა მოეშალა არსებული წეს-წყობილება და თავისი დაემკვიდრებინა. ამ მიზნით სპეციალურად დანიშნული ოსმალ მოხელეები დაწვრილებით აღწერდნენ დაპყრობილ ტერიტორიას (დასახლებული ადგილები, მოსახლეობა, გადასახადები,

მიწაზე და სხვა საკუთრების ფლობის უფლებები და ა. შ), რის საფუძველზეც აწესებდნენ მართვის ახალ ადმინისტრაციულ სისტემას და მოსახლეობას აიძულებდნენ გადაეხადათ მრავალგვარი ოსმალური გადასახადები. ყველაფერი ეს ფიქსირდებოდა აღწერის სპეციალურ წიგნებში, რომლებსაც დავთრები (*defteri*) ეწოდებოდა. ისინი ორ ეგზემპლარად დგებოდა და დამოწმებული იყო სულთნის პირადი თულრით (ხელმოწერა და ბეჭედი). დავთრის ერთი ეგზემპლარი ინახებოდა სულთნის კანცელარიაში და მეორე კი ადგილზე, რომლის აღწერაც იყო მოცემული დავთარში. ეს დავთრები სხვადასხვა სახისა იყო. საქართველოს დაპყრობილი ტერიტორიებისთვის კი იყო შედგენილი სამი ტიპის დავთარი: დიდი ანუ ვრცელი დავთარი (*defteri mufassal*), მოკლე დავთარი (*defteri icmal or defteri mucmel*) და ცვლილებების დავთარი (*Ioklama*). დიდ დავთარში დეტალურად იყო აღწერილი განსაზღვრული ტერიტორია თავისი მცხოვრებლებით. მასში მოცემული იყო მოსახლეობის რაოდენობა კონკრეტული კომლების ჩამოთვლით, გადასახადების სახეები და ოდენობები, მცხოვრებთა რელიგიური სტრუქტურა და ა. შ. მოკლე დავთარი კი ასახავს ოსმალ მოხელეების საკუთრებას ამ ტერიტორიის დასახლებულ ადგილებში. ისინი კი მათთვის სულთნის მიერ იყო ნაბომები სამხედრო ოპერაციებისას გამოჩენილი დამსახურებისათვის. დროთა განმავლობაში სხვადასხვა მიზეზით ამ საკუთრების მფლობელები იცვლებოდნენ და ეს პროცესი აისახებოდა ცვლილებათა დავთარში.

საკვანძო სიტყვები: გურჯისტანის ვილაიეთი, ოსმალური დავთრები, დიდი დავთარი (*defteri mufassal*), მოკლე დავთარი (*defteri icmal or defteri mucmel*), ცვლილებების დავთარი (*Ioklama*).

შესავალი

შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის გასაშუქებლად მნიშვნელოვან ცნობებს შეიცავს ოსმალური წერილობითი წყაროები, რომელთა შორის გამორჩეული ადგილი უკავია მოსახლეობის აღწერის დავთრებს. ისინი თანდათან შემოდიან სამეცნიერო მიმოქცევაში. პირველად დიდი და მნიშვნელოვანი ნაბიჯი ამ გზაზე გადადგა აკადემიკოსმა სერგი ჯიქიამ, რომელმაც ქართულად თარგმნა და ვრცელი გამოკვლევა დაურთო 1595 წელს შედგენილ „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრს“. ამასთან ერთად სერგი ჯიქიამ თურქოლოგიის ქართული სკოლაც შექმნა და მისმა მოწაფეებმა თუ მოწაფეთა მოწაფეებმა თურქეთის არქივებში არაერთი ძეგლი გამოავლინეს, თარგმნეს და შემოიტანეს სამეცნიერო მიმოქცევაში.

მოსახლეობის აღწერის ოსმალური დავთრები, როგორც არაერთხელ აღნიშნულია ამ დარგის სპეციალისტთა (ს. ჯიქია, მ. სვანიძე, ც. აბულაძე,

ნ. შენგელია, ზ. შაშიკაძე, მ. მახარაძე) მიერ, მნიშვნელოვანი ცნობების შემცველია სქართველოს ონომასტიკის, ისტორიული გეოგრაფიის, პოლიტიკური და სამეურნეო-ეკონომიკური ისტორიის შესასწავლად. ყველა ეს დავთარი მნიშვნელოვანია, მაგრამ ყველა ერთგვაროვანი ინფორმაციის შემცველი არაა. ისინი სხვადასხვა ხასიათისაა. ამიტომ საჭიროა მათი შინაარსობრივი დაჯგუფება, რაც მათი კონკრეტული დანიშნულების ნათელყოფაში დაგვეხმარება. გასათვალისწინებელია აგრეთვე ისიც, რომ ვინაიდან ზემომოხსენიებული სპეციალისტების მიერ საკმაოდ ბევრი ოსმალური დავთარი ითარგმნა ქართულად და გამოიცა, მათმა მრავალფეროვნებამაც ამ დავთრების კლასიფიკაციის საჭიროება წარმოშვა. საკითხში უკეთ გარკვევისათვის საჭიროა მოკლედ ამ დავთრების შედგენის თავდაპირველ ისტორიასაც გადავხედოთ.

თურქოლოგი მიხეილ სვანიძე საგანგებოდ მიმოიხილავს ოსმალურ საქმისწარმოების ისტორიას და აღნიშნავს, რომ ტყავის აღმნიშვნელი ძველ ბერძნული სიტყვა *diphtherata* „დავთრის“ ფორმით შევიდა და დამკვიდრდა ჯერ სპარსულ ენაში, ხოლო შემდეგ არაბულში და ბოლოს თურქულშიც. საბოლოოდ ამ სიტყვით აღინიშნა სახელმწიფოს ბიუროკრატიული აპარატის მიერ სხვადასხვა სახის აღწერის ოფიციალური მასალები, რომლებიც ცალკე წიგნების ფორმით იყო შექმნილი (ჩილდირის ეაილეთის ჯაბა დავთარი, 1979: 11-12). ეს სიტყვა ქართულშიც შემოვიდა ანალოგიური შინაარსით და ასეც გამოიყენებოდა (ჯავახიშვილი, 1996: 416-417).

დაპყრობილი მხარეების აღწერა უმნიშვნელოვანესი აქტი იყო ოსმალეთის იმპერიისათვის, რადგანაც ამ მხარეების მოსახლეობისათვის გაწერილი გადასახადი იყო მთავარი შემოსავლის წყარო სახელმწიფოსათვის. ამიტომ ოსმალები ამ საქმეს დიდი ყურადღებით ეკიდებოდნენ. სულთანის კარზე არსებობდა სპეციალური თანამდებობა, რომელსაც „ბაშ-დავთარდარი“ ეწოდებოდა. იგი ხელმძღვანელობდა ამ უზარმაზარ იმპერიაში ყველა სახის დავთრების შედგენას. *„მისი ნებართვის გარეშე არავის ჰქონდა უფლება აეღო ან გაეცა ერთი ახჩაც კი... ბაშ-დავთარდარი ადგენდა მთელი წლის შემოსავალ-გასავლის რეესტრებს, იწერდა ნაშთებს, რასაც წარუდგენდა დიდ ვეზირს, ხოლო ვეზირი, თავის მხრივ, ამას სულთანს მოახსენებდა“* (ჩილდირის ეაილეთის ჯაბა დავთარი, 1979: 26).

ბაშ-დავთარდარის თანამდებობის მნიშვნელობაზე ისიც მეტყველებს, რომ იგი ომის დროს თან ახლდა ლაშქარს. ოსმალებს ხომ წესად ჰქონდათ, როგორც კი დაიპყრობდნენ ახალ ტერიტორიას, მაშინვე შეუდგებოდნენ მის აღწერას. ოსმალები დამორჩილებული ტერიტორიებს ან ხარკს ადებდნენ ან აღწერდნენ და უშუალოდ იერთებდნენ. ამის თაობაზე შენიშნავს მიხეილ სვანიძე, რომ სულთან აჰმედ მეორის (1451-1481 წწ.) დროს ოსმალეთის იმპერია ძალიან გაიზარდა. *„ევროპასა და აზიაში დაპყრობილიენა ახალ-ახალი ტერიტორიები. მაგრამ*

აღწერილ იქნა არა იმპერიის მთელი ტერიტორია, არამედ ის, რომელიც უშუალოდ ინკორპორირებული (ხაზგასმა ჩვენია, ავტ.) იყო ოსმალეთის სახელმწიფოს მიერ, ხოლო ვასალური და მოხარკე ქვეყნები ... აღწერას გადაურჩნენ“ (ჩილდირის ეაილეთის ჯაბა დავთარი, 1979: 29).

საქართველოს შემთხვევაშიც ანალოგიურად მოხდა. მაგალითად, ოსმალებმა არაერთხელ აღწერეს სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ქართული მხარეები, ვინაიდან ისინი უკვე დაპყრობილი ჰქონდათ, ხოლო დასავლეთ საქართველოს მხარეებისგან მხოლოდ ხარკსა და საჩუქრებს ჯერდებოდა.

ოსმალეთის ხელისუფლებას შემუშავებული ჰქონდა დავთრების შედგენის წესი. მიხეილ სვანიძის მიხედვით იგი შემდეგში მდგომარეობდა: *„ვიდრე დაპყრობილი ქვეყნებიდან ოსმალეთის არმია უკან იქნებოდა გაწვეული, სტრატეგიული მნიშვნელობის პუნქტებსა და ციხე-სიმაგრეებში ათავსებდნენ მცირერიცხოვან გარნიზონებს. ამის შემდეგ დარჩენილ ციხე-სიმაგრეებს ხშირად სულთნის სპეციალური ბრძანებით ანგრევდნენ. ეს ღონისძიება... იქით იყო მიმართული, რომ, ჯერ ერთი, იქ არ ყოფილიყო საჭირო სამხედრო ძალების დაბანდება და, მეორე, ადგილობრივ გამგებლებს არ ჰქონოდათ წინააღმდეგობის გაწვევის საშუალება. შემდეგ, როგორც წესი, სიფაჰიებს, რომლებიც შეადგენდნენ ოსმალეთის არმიის მთავარ ძალას, ეძლეოდათ თიშარები ახალ დაპყრობილ ქვეყნების სოფლებსა და ციხე-სიმაგრეებში“ (ჩილდირის ეაილეთის ჯაბა დავთარი, 1979: 34-41).*

სიფაჰებისთვის კი რომ თავიანთი შემოსავალი განესაზღვრათ და აგრეთვე გარკვეული ნაწილი ოსმალეთის ხაზინაშიც შესულიყო, საჭირო იყო ახალდაპყრობილი ტერიტორიისა და მოსახლეობის აღწერა. სწორედ აღწერით დგინდებოდა ყველა ის რესურსი, რაც ამ დაპყრობილ ტერიტორიაზე არსებობდა. ამიტომ ამ აღწერას ოსმალეთის ხელისუფლება დიდ ყურადღებას აქცევდა. *„აღწერის ჩასატარებლად დავთრის შესადგენად სულთნის მთავრობის მიერ ინიშნებოდა სპეციალური კომისია. ამ კომისიაში შედიოდა ემინი და ქათიბი (მწერალი). ემინი იყო სულთნის რწმუნებული. იგი აწარმოებდა აღწერას და პასუხისმგებელი იყო მის ჩატარებაზე... (ჩილდირის ეაილეთის ჯაბა დავთარი, 1979: 34-41).*

შედეგები

ყოველივე ზემოთმოცემული მსჯელობის შემდეგ ოსმალების მიერ დაპყრობილი საქართველოს მხარეებისათვის შედგენილი და სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოსული დავთრები შეგვიძლია სამ ნაწილად დავყოთ:

- დიდი (ვრცელი, დაწვრილებითი) დავთარი (defter mufassal);
- მოკლე (მცირე) დავთარი (defteri icmal ან defteri mucmel);
- ცვლილებების დავთარი (იოკლამა დავთარი).

მსჯელობა

ოსმალეთის იმპერიაში დავთრის სხვადასხვა სახეობები არსებობდა. მიხეილ სვანიძის მიხედვით იყო: სულთნის დივნის ჩანაწერები (Muhimme defterleri), ოსმალეთის მთავრობის დადგენილებათა დავთრები (Ahkam defterleri), ყოველდღიური შემოსავლებისა და ხარჯის აღრიცხვის დავთრები (Ruznamce), საანგარიშო დავთრები (Muhasebe defterleri) და სხვა. მათ გვერდით არსებობდა ოსმალების მიერ დაპყრობილი მხარეების აღწერის დავთრები. ისინი მ. სვანიძის მიხედვით „ორი სახისა იყო: 1. დიდი (დაწვრილებითი) დავთარი (defter mufassal) და 2. მცირე დავთარი (defteri icmal ან defteri mucmel) (ჩილდირის ეაილეთის ჯაბა დავთარი, 1979: 13). ოსმალური სიტყვებს „მუფასალს“ (defter mufassal) და „იჯმალს“ (defteri icmal) ქართულად შეესატყვისება ვრცელი (დიდი, დაწვრილებითი) და მოკლე (მცირე).

ამდენად, მ. სვანიძის მიხედვით ოსმალების მიერ დაპყრობილი ტერიტორიებისთვის დგებოდა 2 სახის დავთარი: ვრცელი და მოკლე. დაპყრობილი მოსახლეობის აღწერის შემთხვევაში 2 სახის დავთარზე საუბრობს პროფესორი ნოდარ შენგელიაძე: „მოსახლეობის აღწერის შედეგად დგებოდა ორი დავთარი, ე.წ. „მუფასალ დავთარი“ და „იჯმალ დავთარი“ (1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, 2016: 10). მ. სვანიძის აზრით ამ უკანასკნელს ზოგჯერ თიმარ დავთარსაც უწოდებდნენ (ჩილდირის ეაილეთის ჯაბა დავთარი, 1979: 13). ეს იმიტომ, რომ მასში ყველა შემოსავალი, რასაც მოცემული დაპყრობილი მხარე იძლეოდა, დასახლებული ადგილების მიხედვით თიმარების მფლობელებზე იყო განაწილებული. ამდენად, ეს სახელი „თიმარ დავთარი“ მოკლე დავთრის შინაარსზე მიუთითებს და მის დანიშნულებასაც განსაზღვრავს, თუმცა ამ სახელით დავთრის ახალი სახე არ გვეძლევა.

ორივე სახის დავთარს, ვრცელი იქნებოდა იგი თუ მოკლე, ოსმალეთის საიმპერატორო კანცელარია ადგენდა, მაგრამ იგი დაპყრობილ მხარეში მოსახლეობის უშუალო აღწერას საჭიროებდა. ამიტომ მისი ძირითადი მასალის შექმნა ადგილზე ხდებოდა, რომლის საბოლოო გაფორმება სულთნის კანცელარიაში სრულდებოდა და სულთნის თულრით (ბეჭდით) მტკიცდებოდა. თითოეული დავთრის დანიშნულება განსხვავებული იყო, მაგრამ მათ აერთიანებდა ყველა სახის შემოსავლის ზუსტი აღრიცხვა.

„მას შემდეგ, როცა რეგისტრირებული იყო შემოსავლის ყველა წყარო და შემოწმებული იყო ყველა საჭირო დოკუმენტი, - წერს მ. სვანიძე, - სააღწერო კომისია იწყებდა დიდი (დეტალური) დავთრის შედგენას და რედაქტირებას. შემდგომ დგებოდა შემაჯამებელი ანუ მცირე დავთარი... ეს მცირე დავთარი ადრეულ პერიოდში, სულთან სულეიმან ბრწყინვალემდე, წარმოადგენდა დიდი დავთრის

შემოკლებულ რედაქციას და არაფერს შეიცავდა ისეთს, რაც არ შედიოდა დიდ დავთარში... მას შემდეგ, როცა შედგებოდა დიდი და მცირე დავთრები, ისინი ეგზავნებოდა პორტას და მათ ამტიცებდნენ სულთნის ბრძანებით და თურქის დასმით. დავთრები ორ-ორ ცალად იწერებოდა. დამტკიცების შემდეგ ერთი ცალი რჩებოდა სტამბოლში, ხოლო მეორე იგზავნებოდა ადგილზე, იმ მხარის ადმინისტრაციულ ცენტრში, სადაც იყო შედგენილი... თურქულმა საკადასტრო დავთრებმა განიცადეს ცვლილება სულეიმან კანუნის გამეფების შემდეგ, 1520 წ. [შემდეგ] ... ყოველგვარი გადასახადიდან ნატურით შეტანილია დავთარში მისი ფულადი ღირებულება (ახჩებში). ყადის დამხმარე გადასცემდა ემინს ჰუჯათს (სასამართლოს გადაწყვეტილებას) თითოეული საგნის ნომინალური ღირებულების შესახებ. ემინი ამ დოკუმენტს ინახავდა ან უგზავნიდა პორტას, რომელიც ამტიცებდა წარმოდგენილ ფასებს და უგზავნიდა ემინს დავთარში შესატანად. ამ საკითხის მოგვარებას უნდებოდნენ დაახლოებით ორ წელიწადს“ (ჩილდირის ეაილეთის ჯაბა დავთარი, 1979: 34-41).

საქართველოს სხვადასხვა მხარის შესახებ შედგენილი დავთრები სწორედ ახალი წესით შედგენილი დავთრებია. ეს იმიტომ, რომ ახალი ტიპის დავთრების შედგენის წესის შემოღებამდე ანუ დაახლოებით 1520 წ. საქართველოს რომელიმე მხარე დაპყრობილი და ოსმალეთის მიერ ინკორპორირებული არ ყოფილა.

დიდი ანუ ვრცელი დავთრები ისეთი დავთრებია, სადაც ტერიტორია აღიწერება თანამიმდევრობით ადმინისტრაციული დაყოფის მიხედვით. მიეთითება, თუ რომელი დასახლება (სოფელი, რაბათი, ციხე-სიმაგრე) რომელნაპიეს ეკუთვნის, ეს უკანასკნელი კი რომელ ლივასა (სანჯაყში) და ვილაიეთში შედის. ზოგჯერ მიეთითება თუ სად იწყება სოფელი და სად მთავრდება, ვის ემეზობლება, რომელი მიკროტოპონიმი მდებარეობს მის ფარგლებში თუ მფლობელობაში (უბანი, მამული, ვენახი, სათესველი, სამოვარი, არხი). ჩამოთვლილია დასახლებაში მცხოვრები კომლები ოჯახის უფროსი მამაკაცის სახელისა და მამის სახელის მოხსენებით. იქვეა მითითება თითოეულის რელიგიურ კუთვნილებაზე. შემდეგ კი ამ დასახლებაზე გაწერილი გადასახადებია ჩამოთვლილი, მათი ფიზიკური ოდენობისა (ქილა, მანი, ბათმანი, ...) და ფულად ერთეულში (ახჩა) გამოხატვით. ამის მიხედვით ვიგებთ, თითოეულ სოფელში თუ რა სახის სამეურნეო აქტივობას ჰქონდა ადგილი და რა ოდენობით იყო იგი დაბეგრული. საბოლოო ჯამში, კი ყოველივე ეს დასახლებებისა და სხვადასხვა რანგის ადმინისტრაციული ერთეულების (ნაპიე, ლივა, ვილაიეთი) სამეურნეო სტრუქტურასა და სპეციალიზაციაზე გვიქმნის საკმაოდ ნათელ წარმოდგენას, რომ არაფერი ვთქვათ კიდევ მთელ რიგ რეტროსპექტიულ შესაძლებლობებზე, რომელიც სხვადასხვა დარგის სპეციალისტს აძლევს კვლევის ფართო არეალს.

საპირისპირო სურათი გვაქვს **მოკლე დავთარში**. აქ მხოლოდ დასახლებებია დასახლებული და აღნიშნულია თუ ვის ეკუთვნის იგი და რამდენი აქვს მისგან შემოსავალი ამ პირს. ამდენად, ამ დავთრიდან ბევრი რამის გარკვევა არაა შესაძებლელი. იგი გამოდგება ტოპონიმის შესასწავლად და ამა თუ იმ დასახლების ადმინისტრაციული მიკუთვნებულობის დასადგენად. ამიტომ საისტორიო გეოგრაფიისათვის მნიშვნელოვანი წყაროა. რაც შეეხება ეკონომიკურ საკითხებს, მისგან შეგვიძლია გავიგოთ, თუ რა ოდენობის გადასახადი ჰქონდა დაკისრებული ამა თუ იმ დასახლებას. ეს კი საშუალებას გვაძლევს მოკლე დავთრის მონაცემი შევადაროთ სხვა წყაროს და პირველ რიგში, დიდი დავთრის ცნობებს და სამეურნეო ცხოვრების განვითარების დინამიკა დავინახოთ. როგორც უკვე აღინიშნა, მ. სვანიძე ამ ტიპის დავთარზე ამბობს, რომ „ზოგჯერ მას **თიმარ დავთარსაც** (ხაზგასმა ჩვენია, ავტ.) უწოდებენ“-ო (ჩილდირის ეაილეთის ჯაბა დავთარი. 1979: 13). ეს ხომ კანონზომიერია, რადგან აქ ოსმალთა ფეოდალების - სიფაჰებისათვის გასამრჯელოს სანაცვლოდ გადაცემული დასახლებებია აღრიცხული. სულთანს ნებისმიერ დროს შეეძლო მათი ჩამორთმევა და სხვისთვის ბოძება, რადგანაც შემოსავლის მომცემი ტერიტორიები მათ სამემკვიდრეოდ კი არ ეძლეოდათ, არამედ სამსახურის სანაცვლოდ ანუ სანამ სულთანის არმიაში მსახურობდნენ. საქართველოში სამსახურის სანაცვლოდ ბოძებულ მიწებს **საკარგავი** ეწოდებოდა. ოსმალეთის იმპერიაში საკარგავის 3 ფორმა არსებობდა: ხასი, ზიამეთი და თიმარი. ხასი ძალიან დიდ და ვრცელ ტერიტორიას გულისხმობდა შესაბამისი დიდი შემოსავლით და იგი მხოლოდ იმპერიის ყველაზე მაღალი თანამდებობის პირებს ეძლეოდა. ზიამეთი უფრო დაბალი რანგის მოხელეებისათვის იყო დაწესებული. თიმარი კი ყველაზე დაბალი სიდიდის მფლობელობის ფორმა იყო, თუმცა თიმარის მფლობელები ყველაზე მრავალრიცხოვანი ფენა იყო. მიწების მფლობელობის ასეთ ფორმას **თიმარული სისტემა** ერქვა და ამიტომ მათი თიმარ დავთრებად მოხსენიება ლოგიკურიცაა - სულთანის ხელისუფლება ამ დავთრის მიხედვით ადვილად არკვევდა, მოცემული ტერიტორიის ცალკეული ნაწილები თუ ვისთვის ჰქონდა მას ბოძებული და შემოსავლად რამდენ ახჩას იღებდა. ამდენად, ხსენებული ტიპის დავთარი თავისი **სიმოკლის** გამოა **მოკლე (იჯმალ) დავთარი**, ხოლო დანიშნულების მიხედვით **თიმარ დავთარია**.

ამდენად, მოკლე დავთარს ოსმალეთის ხელისუფლებისათვის მათ სამსახურში მყოფი პერსონების საკონტროლო ფუნქცია ჰქონდა. სწორედ ამიტომ იყო, რომ ჯერ ვრცელი დავთარი დგებოდა და შემდეგ, როცა გარკვეული იყო თუ რომელ დასახლებას ოსმალთა ხელისუფლებისათვის რა ოდენობის შემოსავლის მიცემა შეეძლო, მის ბაზაზე ადგენდნენ მოკლე დავთარს. მოცემული მხარის დაპყრობაში მონაწილე ფეოდალებს

- სიფაჰებს სულთანნი, თავისი ბარათებით (ბერათი, berat), თითოეულს გარკვეულ დასახლებულ ტერიტორიას უბოძებდა, ზოგს ხასებად, ზოგს ზიამეთებად და უმრავლეობას თიმარებად. ვრცელი დავთარი რომ აღწერის მთავარი დოკუმენტი იყო ჩანს იქედანაც, რომ კანუნ-ნამე სწორედ ვრცელ დავთარს დაერთვოდა წინ და არა მოკლე დავთარს.

საინტერესო საკითხია აღწერის პერიოდულობა.

მიხილ სვანშივე ეყრდნობა უნგრელი მეცნიერის კალდი ნადის კვლევას, რომელიც ამბობს, რომ ოსმალთა დაპყრობილი პროვინციების აღწერა ადრე 10 წელიწადში ერთხელ ხდებოდა, მაგრამ მერე (XVII ს.) ამას ვერ ახერხებდნენ. „XVII საუკუნის 40-იანი წლებიდან და შემდგომ ოსმალეთის იმპერიაში ფაქტიურად აღარ ტარდებოდა პროვინციების აღწერა და დავთრების შედგენა. არსებითად წარმოებდა ძველი დავთრებიდან ხელახალი გადაწერა. უმთავრესად ადგენდნენ თიმარ დავთრებსა და საგადასახადო რეესტრებს. მათში ფიქსირებული იყო ხასების, ზეამეთებისა და თიმარების ყოველწლიური შემოსავალი და გადასახადების ოდენობა, რომლებიც დაფუძნებული იყო, ადრე, ე.ი. XVII საუკუნეში შედგენილ აღწერის დავთრებზე“ (ჩილდირის ეაილეთის ჯაბა დავთარი, 1979:32).

ამგვარი ვითარება გვაქვს საქართველოს დაპყრობილი მხარეების მიმართაც. ყოველ 10 წელიწადში ხელახალი დავთრების შედგენა ოსმალებს რომ შესძლებოდათ, მაშინ საქართველოს დაპყრობილი ტერიტორიებისათვის ჩვენ უფრო მეტი დავთარი გვექნებოდა ხელთ დღეს, ვიდრე გვაქვს. ჩვენ მოგვეპოვება სამცხე-საათაბაგოს ანუ როგორც ოსმალები უწოდებდნენ ჩილდირის ვილაიეთის 2 სრული აღწერა. ესაა 1574 წლისა (1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, 2016) და შემდეგ 1595 წლის (გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, 1941) აღწერები. თუმცა ამ დავთრებიდან ჩანს, რომ მათ წინ უსწრებდა სხვა აღწერები, რომელთა მასალები ჩვენს ხელთ არაა, მაგრამ მათში ხშირია მითითებები ძველ დავთრებზე. მოვიყვანოთ რამდენიმე მაგალითი 1574 წლის დავთრიდან: „ვენახი სულეიმან ჯაზირის ძისა... ძველი დავთრის თანახმად წელიწადში იძლევა 50 [ახჩას]“ (1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, 2016: 144) „ვენახი მუჰიდისა... ამჟამად კარა ალის ხელშია... ძველი დავთრის თანახმად წელიწადში 60 [ახჩას იძლევა]“ (1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, 2016: 175). „ვენახი აბდალჰამიდისა, ამჟამად ჰუსეინის ხელთაა, ... იხდიდა ძველი დავთრის თანახმად წელიწადში 40 [ახჩას]“ (1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, 2016: 183).

გამოდის, რომ 1574 წლისათვის ოსმალებს უკვე ჰქონიათ ეს მხარე აღწერილი და საგანგებო დავთარიც შეუდგენიათ. 1574 წ. ხელახლა, მეორედ აუწერიათ მესხეთი, ხოლო შემდეგ კი 1595 წელს მესამედ,

როგორც მ. სვანიძე შენიშნავს, ბოლოჯერ ჩაუტარებიათ აღნიშნული პროვინციის აღწერა (ჩილდირის ეპილეტის ჯაბა დავთარი, 1979: 32).

მართალია, აღწერის ჩატარება დიდ ხარჯებთან იყო დაკავშირებული და ამიტომ მას ხშირად არც მიმართავდნენ ხოლმე, მაგრამ ეს არ ნიშნავს იმას, რომ ერთხელ აღწერილს შემდეგ პერიოდულად არ ამოწმებდნენ და რაიმე ცვლილებას არ აღრიცხავდნენ. როგორც მ. სვანიძე აღნიშნავს, „*ოსმალთა მოხელეების დიდი ნაწილი, როგორც სამოქალაქო, ისე სამხედრო, ხელფასს არ ღებულობდა ცენტრალური მთავრობის ბიუჯეტიდან, მაგრამ მათ ნება ეძლეოდათ აენაზღაურებინათ სამსახურეობრივი მოვალეობის შესრულება გადასახადებით, რომლითაც ისინი ადგილობრივ მოსახლეობას ბეგრავდნენ. ამ სისტემის წარმატებით ფუნქციონირებისათვის საჭირო იყო ზუსტი ცოდნა იმპერიის შემოსავლის ყველა წყაროსი და თვალყურის დევნება ცვლილებებისთვის, რომელსაც ადგილი ჰქონდა დროთა ვითარებაში*, (ხაზგასმა ჩვენია, ავტ.), *რათა გაერკვიათ რამდენად შეეფერებოდა შემოსავალი, რომლის ჯამი აღნიშნული იყო დავთარში და ბარათი (berat), ე.ი. სულთნის მიერ ფეოდალის მფლობელისათვის გაცემული დოკუმენტი გასამრჯელოს შესახებ, რომელსაც ისინი იღებდნენ მოსახლეობის დაბეგვრის შედეგად აკრეფილი გადასახადისაგან*“ (ჩილდირის ეპილეტის ჯაბა დავთარი, 1979: 29).

ზ. შაშიკაძე და მ. მახარაძე თურქი ისტორიკოსის სინასი ალტუნ-დაგის ნაშრომზე დაყრდნობით აცხადებენ, რომ „საგადასახადო კანონების მიხედვით, ამა თუ იმ ტერიტორიაზე კონტროლის საკითხი, დაყოფა და გადამოწმება ყოველ სამ წელიწადში ერთხელ ტარდებოდა“ [აჭარის ლივის ვრცელი და მოკლე დავთრები, 2011, გვ. 6]. თუმცა, ეს წესი არ გამორიცხავს ცვლილებები მყისიერადაც აღერიცხათ. და აქ დგება საკითხი, თუ სად, რომელ დავთარში უნდა მომხდარიყო ამ ცვლილებების შეტანა და არნუსხვა?

რადგანაც ჩვენთვის ცნობილი თითქმის ყველა დავთარს აქვს მინაწერები, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ყოველ 3 წელიწადში რეალური ვითარების გადამოწმებისას უნდა გაკეთებულიყო მოქმედ დავთრებში უკვე მომხდარი ცვლილებების მიწერა. მაგრამ დროის ხანგრძლივ პერიოდში მომხდარ ცვლილებებს დავთრის თავისუფალ ადგილებზე, ველზე ყოველთვის ვერ მიაწერდნენ, ვინაიდან ფურცლის თუნდაც დიდი ფორმატი უსასრულოდ ბევრ ახალ ჩანაწერს ვერ დაიტევდა. თანაც იმპერიის კარზე და ადგილზე არსებულ ორ იდენტურ დავთარში ზუსტად ერთი და იგივე ჩანაწერის გაკეთება არცთუ ისე რეალურად განსახორციელებელი იქნებოდა. დავთარი ხომ 2-2 ეგზემპლარად დგებოდა, ერთი იმპერიის დედაქალაქში ინახებოდა და მეორე იქ, სადაც დაბეგრული მოსახლეობა იმყოფებოდა. ამიტომ მყისიერად ამ დავთრებში ცვლილებების შეტანა ვერ მოხერხდებოდა. ნებისმიერი

სახელმწიფოს ბიუროკრატიული საქმისწარმოება კი წერილობით გაფორმებულ დოკუმენტებზეა დამყარებული. შეუძლებელია სულთნის მიერ გამოცემული „ბარათი (berat)“ ან ამ განკარგულებით მომხდარი ფაქტი ცალკე (ზემოთ ხსენებული დავთრის მიღმა) არ აღნუსხულიყო. როგორც ჩანს, ასეც ხდებოდა და ამასვე გვიდასტურებს დოკუმენტი, რომელსაც ეწოდება „ჩილდირის ელაიეთის ჯაბა დავთარი“.

აღნიშნული დოკუმენტი დაცულია ბულგარეთში, სოფიის კირილესა და მეთოდეს სახელობის სახალხო ბიბლიოთეკის აღმოსავლურ განყოფილებაში. იგი ფოტოპირების სახით საქართველოში ჩამოიტანა ისტორიკოსმა კარლო მეშველიანმა, რომელიც ქართულად თარგმნა ქალბატონმა ცისანა აბულაძემ და გამოიცა 1979 წელს მიხეილ სვანიძის გამოკვლევის წამძღვარებით (ჩილდირის ელაიეთის ჯაბა დავთარი. 1979).

სანამ ამ დავთრის შინაარსს შევხებოდეთ, მანამდე ორიოდე სიტყვა უნდა ვთქვათ ტერმინ „ჯაბაზე“.

ც. აბულაძე აღნიშნავს: „ჯაბა დავთარი“, ფეოდალთა საშემოსავლო დავთარი უნდა ყოფილიყო, სწორედ ასეთია სიტყვა „ჯაბას“, სალექსიკონო მნიშვნელობაც“ (ჩილდირის ელაიეთის ჯაბა დავთარი, 1979: 73-74). თუმცა ნათქვამის საილუტსრაციო მასალის დამოწმების სანაცვლოდ იქვე სქოლიოში საპირისპიროს წერს: „*caba* ოსმალურ კანუნ-ნამეებსა და საგადასახადო დავთრებში სხვა მნიშვნელობით გამოიყენება. ჯაბა ეწოდება იმ პირს, რომელსაც ჩიფთლიქი და მიწის ნაკვეთი არ გააჩნია. რეაიას, რომელიც უცოლოა და ცხოვრობს მამასთან და დამოუკიდებელია, მაგრამ არ გააჩნია საკუთარი მიწის ნაკვეთი, ჯაბას უწოდებენ...“ (მართალც ამ მნიშვნელობითაა სიტყვა „ჯაბა“ თურქოლოგ ა. ტვერტინოვსთანაც (Аграрный строй османской империи..., 1963: 199). მაშ, რა შუაშია სიტყვა „ჯაბა“ ამა თუ იმ დავთართან?

ც. აბულაძე მოცემული დავთრის აღწერისას ამბობს, რომ „სათაური გვიანდელიმინაწერია. იგი შესრულებულია ტექსტისაგან განსხვავებული ხელითა და მეღნით. გარკვეული მოსაზრებით დავთარს გამოცემაშიც მინაწერისეული დასათაურება შერჩა“ (ჩილდირის ელაიეთის ჯაბა დავთარი, 1979: 70). ხოლო ცოტა ქვემოთ ისევ უბრუნდება ამ საკითხს და წერს: „მავან პირს ჩილდირის დავთარი „ჯაბად“ დაუსათაურებია. რამდენადაც ჩვენთვის არის ცნობილი, არცერთი დღემდე გამოცემული დავთარი ოფიციალურად არ იწოდება „ჯაბად“ (ჩილდირის ელაიეთის ჯაბა დავთარი, 1979: 73). თუმცა იყო ერთი შემთხვევა, როდესაც 1595 წლის „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“ რუს მოხელთა მიერ „ჯაბად“ იყო მონათლული და ს. ჯიქიამ დაადგინა, რომ ამ დავთართან სიტყვა „ჯაბას“ არავითარი კავშირი არა აქვს (ჯიქია, 1958: 36-37; ჩილდირის ელაიეთის ჯაბა დავთარი, 1979: 73).

საქმე ისაა, რომ 1828 წელს „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“, ახალციხის ფაშის მდიდარი ბიბლიოთეკასთან ერთად,

ხელთ იგდეს რუსებმა ოსმალებისაგან ახალციხის განთავისუფლების შემდეგ. იგი პეტერბურგში გაიგზავნა, მაგრამ მალე უკანვე დააბრუნეს, რადგანაც დასჭირდათ სხვადასხვა მიწებზე საკუთრების უფლების გასარკვევად. იგი კანცელარიაში გაატარეს და აქ მოიხსენიეს იგი პირველად, როგორც „ჯაბა“ (ჩილდირის ეაილეთის ჯაბა დავთარი, 1979: 64). რუსეთის ადმინისტრაცია და კერძოდ, ახალციხეში მყოფი მოხელეები ვარაუდობდნენ, რომ ამ დავთრის მიხედვით გაერკვეოდნენ საკითხში. აღნიშნულიდან გამომდინარე, მ. სვანიძე გამოთქვამს ვარაუდს, რომ „*შესაძლებელია ეს იდეა (მოცემული დავთრით მიწისმფლობელთა საკითხის გადაწყვეტა, ავტ.) მთავრობას ადგილობრივმა ბეგებმა მიაწოდეს*“ (ჩილდირის ეაილეთის ჯაბა დავთარი, 1979: 65). ეს ვარაუდი გასაზიარებელია, რადგანაც ამ ბეგების გარდა ვის ეცოდინებოდა ოსმალური დავთრების მნიშვნელობა? ეს ბეგები ხომ საკუთარი უფლებების დამტკიცებას ცდილობდნენ და ოსმალურ დავთარს იშველიებდნენ. იქნებ, სიტყვა „ჯაბა“ ან მასთან რაიმე მიმსგავსებული სხვა სიტყვა გამოიყენეს ბეგებმა მოცემული დავთრის აღსანიშნავად, მაგრამ რუსმა მოხელეებმა იგი „ჯაბად“ აღიქვეს.

მაგრამ საკითხი მაინც ღია რჩება. რა მოეჩვენა რუს მოხელეს, როცა მან „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარს“ ჯაბა უწოდა და ასევე რატომ მოუვიდა აზრად სოფიაში მყოფ გადამწერს, რომ ჩილდირის ვილაიეთისადმი მიძღვნილ დავთრისათვისაც „ჯაბა“ ეწოდებინა? ორ სხვადასხვა პირს, სახვადასხვა დროსა და ადგილას დაპყრობილი მოსახლეობის აღწერის დავთრისათვის ერთი და იგივე სიტყვა „ჯაბა“ რატომ უნდა ეწოდებინა?

ასეა თუ ისე ჩილდირის ვილაიეთისადმი მიძღვნილი დავთარი ქართულად თარგმნილია და მინაწერისეული სათაურის შენარჩუნებითაა გამოცემული. მას მოკლედ, მაგრამ ამომწურავად ახასიათებს ც. აბულაძე: „*უცნობი პირისაგან „ჯაბად“ სახელდებული ჩილდირის ეაილეთის დავთარი თავისი მონაცემებით შეიძლებოდა მიგვეჩნია იჯმალ (defter-i icmal) მცირე დავთრად, ან თიმარ დავთრად (defter-i timar), მაგრამ ჩვეულებრივი თიმარ დავთრისაგან განსხვავებით იგი შედგენილია არა ადგილზე მომუშავე საგანგებო კომისიის მიერ, რომელიც სოფელ-სოფელ აგროვებდა და აზუსტებდა მონაცემებს, არამედ თანდათანობით, კანცელარიის მოხელეების მიერ. ამით აიხსნება ის ფაქტი, რომ დავთარში მასალა ჩაწერილია ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით და არა გეოგრაფიული პუნქტების მიხედვით. ეს არის საკანცელარიო (ხაზგასმა ეკუთვნის ც. აბულაძეს, ავტ.) ჟურნალი, სადაც რეგისტრირებულია სულთანისაგან ბოძებული დირლიქი - თიმარი, ზემოთი თუ ხასი; მითითებულია ლენის ადგილმდებარეობა - დასახლებულია ლივა, ნაჰიე, კარიე; მფლობელის სახელი, წლიური*

შემოსავალი და სულთნისაგან საკარგავის მიღების თარიღი“ (ჩილდირის ეაილეთის ჯაბა დავთარი, 1979: 74).

ამ ტიპის დავთარს მ. სვანიძე „არასრულ იჯმალ დავთარს“ უწოდებს. იგი იმოწმებს ბოსნიის მაგალითს (ავტორი ჰ. შაბანოვიჩი) და წერს: „...სულეიმანის დროიდან გვაქვს **ორი ახალი ტიპის იჯმალ (მცირე) დავთარი**. პირველი ტიპი წარმოადგენდა ისეთ **სრულ იჯმალ დავთარს**, რომელშიც მოცემული იყო ცნობები მოსახლეობის შესახებაც... გვხვდება მეორე ტიპის **არასრული იჯმალ დავთარი** (ხაზგასმა ყველგან ჩვენია, ავტ.), რომელიც სისტემატიურად არ დგებოდა... ამ ტიპის დავთარი შედგენილი იყო არა ადგილზე მომუშავე კომისიის მიერ, არამედ ცენტრალური დევთერ-ხანეს მოხელეთა მიერ“ (ჩილდირის ეაილეთის ჯაბა დავთარი, 1979: 42).

მოტანილი მაგალითებიდან ჩანს, რომ ორივე ავტორი, ც. აბულაძე და მ. სვანიძე განწყობილია, რომ სოფიის ბიბლიოთეკაში დაცული დავთარი იჯმალ დავთარს მიაკუთვნონ, მაგრამ აშკარად სახეზეა მისგან განსხვავება და მიხეილ სვანიძე არასრულ იჯმალ დავთარად თვლის, ხოლო ც. აბულაძე საკანცელიარო ჟურნალად. თუმცა ეს უკანასკნელი აღნიშნავს, რომ ქალაქ სოფიაში დაცული დავთრების კატალოგში ჩვენთვის საინტერესო დავთარი მოხსენიებულიაო, როგორც **იოკლამა დავთარი** (ჩილდირის ეაილეთის ჯაბა დავთარი, 1979: 73) (ხაზგასმა ეკუთვნის ც. აბულაძეს, ავტ.). ქალბატონი ც. აბულაძე არ ეთანხმება კატალოგის შემდგენელს და აღნიშნავს: „**იოკლამა დავთარი... საკონტროლო, შემოწმებული დავთარია**. იგი შეიძლება დგებოდეს ერთი და ორი წლის მანძილზე და არა 38 წლის განმავლობაში. ასე რომ კატალოგში წყაროს რაობა მტკიცედ განსაზღვრული არ არის“ (ჩილდირის ეაილეთის ჯაბა დავთარი, 1976: 73).

ჩვენ სათანადო მასალების ხელმიუწვდომლობის გამო დაბეჯითებით რაიმეს თქმა გვიძნელდება, მაგრამ გვიჩნდება კითხვები: რატომ არ შეიძლება იოკლამა დავთარი, რომელსაც ც. აბულაძის აზრით საკონტროლო მნიშვნელობა აქვს, 2-3 წლის მეტი ხნისთვის შედგეს? ანუ რატომ არ შეიძლება, რომ დაეუშვათ ამგვარი ჩანაწერები სისტემატიურად ტარდებოდეს და ეს შემოწმებული, დაზუსტებული ინფორმაციები ცალკეული მხარეებისა და წლების მიხედვით თანდათანობით შედიოდეს ამ მიზნით შექმნილ დავთარში? ეს კითხვები ჩვენ სოფიის ბიბლიოთეკის კატალოგის შემდგენელის მხარეზე გვამყოფებს.

ერთი რამ კი ცხადია და ნათელი, რომ ჯაბა დავთარად წოდებული დოკუმენტი თვისებრივად განსხვავდება იჯმალ დავთარისაგან და მას მისგან გამოცალკავება და დამოუკიდებლად განხილვა სჭირდება. პირველ რიგში, უნდა გათვალისწინებულიქნას, რომ ჯაბა დავთარი დგებოდა ოსმალთა ხელისუფლების კანცელარიაში განსხვავებით ვრცელი და მოკლე დავთრებისა. ეს უკანასკნელი ხომ იქმნებოდა

აღსაწერ ადგილებზე - ტერიტორიის სოფელ-სოფელ შემოვლით. მეორეც, ჯაბა დავთარში არაა დაცული აღსაწერი ტერიტორიის სრული გეოგრაფიული მომცველობა, როგორც ეს ვრცელ და მოკლე დავთრებშია მოცემული; მესამეც, აქ არაა დაბეგრული მოსახლეობის კომლები და არც ცალკეული გადასახადის სახეებია ნაჩვენები; მეოთხეც, აქ არაა ლენის - ხასის, ზიამეთის თუ თიმარის ყველა მფლობელი მოცემული ტერიტორიის სრული გეოგრაფიული მომცველობით ჩამოთვლილი. ამის მსგავსი რამ „ჯაბა დავთარში“ არაფერია. მას მხოლოდ ერთი თავისებურება აქვს. ესაა გარკვეული ინფორმაციის დალაგება ქრონოლოგიური პრინციპის დაცვით ანუ ჯაბა დავთარში სხვადასხვა სახის ინფორმაცია საკუთრების ფლობის თემაზე დავთარში შეტანილია წლების აღმავალი მიმდევრობით.

უნდა დაისვას კითხვა: რას უნდა ნიშნავდეს ეს? ვრცელი და მოკლე დავთრის შედგენის შემდეგ რისთვის უნდა ყოფილიყო აუცილებელი კიდევ ერთი დავთრის შექმნა, სადაც ქრონოლოგიურად იქნებოდა მასალები შეტანილი? ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ პასუხი მარტივია. გარკვეული სივრცის მქონე ტერიტორია აღიწერებოდა ადგილზე მონახულებით და დგებოდა ვრცელი და მოკლე დავთრები. ანუ ვრცელი და მოკლე დავთრების შედგენა, რამდენ ხანსაც არ უნდა გაგრძელებულიყო ის, ერთჯერადი მოვლენა იყო. ამ მოვლენას დავთრის საბოლოო გაფორმების თარიღისა და სულთნის თულრას დაესმა აგვირგვინებდა. ჯაბა დავთარი კი სულთნის კანცელარიაში წლიდან წლამდე ივსებოდა ახალ-ახალი ინფორმაციით და ამდენად, მისი შედგენა არ იყო ერთჯერადი აქტი. აქ უნდა გავიხსენოთ ქალბატონი ც. აბულაძე, რომელმაც ჯაბა დავთარს „საკანცელიარო ჟურნალი“ უწოდა. ამ „საკანცელიარო ჟურნალში“ სულთნის კანცელარიის მოხელეს თანდათანობით შეჰქონდა ახალ-ახალი ინფორმაცია. ეს ახალი ინფორმაცია კი იყო უკვე წლების წინ შედგენილი ვრცელი და მოკლე დავთრებში აღწერილი მამულის მესაკუთრის ცვლილება. ჯაბა დავთარში სწორედ ამგვარი ინფორმაციაა მოცემული.

მოვიყვანოთ მაგალითები.

ჯაბად წოდებული დავთრის პირველივე გვერდი იწყება წლის აღნიშვნით. ესაა ჰიჯრით 106 წელი, რომელიც ჩვენი წელთაღიგვხვით უდრის 1694-1695 წწ. (ჩილდირის ეაილეთის ჯაბა დავთარი, 1979: 100). ამ წლის ქვეშ მხოლოდ 2 სოფელია დასახელებული. მათგან პირველია სოფელი ფერთასორი. მას თან ახლავს შემდეგი ინფორმაცია: ეკუთვნის ოლთისის ლივის მზვარეს ნაჰიეს და იხდის 3000 ახჩას. აქვეა მოხსენიებული პერსონა ვინმე სულეიმანი, ალბათ თიმარის მფლობელი. იგივე გვერდზე შემდეგი წელია მოხსენიებული: ჰიჯრით 107, რომელიც ჩვენი წელთაღიგვხვით 1695-1696 წწ. უდრის. სოფელ ფერთასორის შესახებ ინფორმაცია აქაც იგივე სიზუსტით მეორდება და

იცვლება მხოლოდ პერსონის დასახელება. ახლა სულეიმანის ნაცვლად მუსტაფა მეჰმედის ძე წერია. აქედან მხოლოდ შემდეგი დასკვნის გაკეთება შეიძლება: მომდევნო წელს დავთარში ხსენებული სოფლის - ფერთასორის ხელახლა ჩაწერა მხოლოდ ერთმა გარემოებამ გამოიწვია - შეიცვალა თიმარის მეპატრონე: იყო სულეიმანი და გახდა მუსტაფა მეჰმედის ძე. გადის დრო და ახლა 1714 წ. იგივე სოფელი ვინმე ომერის მფლობელობაშია გადასული და ახლა თიმარის ოდენობა 3000-დამ 2000-მდეა დასული (ჩილდირის ეაილეთის ჯაბა დავთარი, 1979: 142). როგორც ეტყობა სოფელში სამეურნეო აქტივობა დაქვეითდა.

იგივე ვითარება გვაქვს ჭაჭარაქის ლივის ჭაჭარაქის ნაჰიეს სოფელ მამაჩიხეთში. აქ 1717-18 წლების ქვეშ სოფლის თიმარის მფლობელია ვინმე მუსტაფა (ჩილდირის ეაილეთის ჯაბა დავთარი, 1979: 151), მაგრამ 1721-22 წწ. თიმარი უკვე ოსმანის ხელშია (ჩილდირის ეაილეთის ჯაბა დავთარი, 1979: 172). ორივე შემთხვევაში თიმარის ღირებულება 3000 ახჩაა.

ახლა მოვიყვანოთ ისეთი მაგალითი, სადაც თიმარის ოდენობა იცვლება. ეს გარემოება ჩვენს მსჯელობაზე გავლენას არ ახდენს, რადგან დროთა განმავლობაში მოცემულ სოფლებში სამეურნეო მდგომარეობა ან უმჯობესდებოდა ან უარესდებოდა. ამის ნიმუშად ვნახოთ არტანუჯის ლივის არტანუჯის ნაჰიეს სოფელი მეიდანი. ამ სოფლის თიმარი 1716-17 წლების ქვეშ მიეცა ვინმე ალი ოსმანის ძეს და თიმარის შემოსავალი შეადგენდა 1200 ახჩას (ჩილდირის ეაილეთის ჯაბა დავთარი, 1979: 147). 1721-22 წწ. სოფელ მეიდნის თიმარი ეძლევა იაკუბსა და ფეიზულლას, ოსმანის ძეთ, საზიარო წესით და ახლა თიმარის ღირებულება უკვე გაზრდილია და უდრის 1750 ახჩას (ჩილდირის ეაილეთის ჯაბა დავთარი, 1979: 166-167). მალე, 1725-26 წწ. იცვლება თიმარის მეპატრონე და ახალი მფლობელი ხდება მეჰმედ ...-ის ძე და თიმარის ღირებულება 875 ახჩამდე დადის (ჩილდირის ეაილეთის ჯაბა დავთარი, 1979: 186). იგივე ოდენობა დასტურდება 1730-31 წწ., როცა სოფელი მეიდანი თიმარად გადადის ოსმან და მეჰმედ ხალისალის ძეთა ხელში საზიარო მფლობელობის წესით (ჩილდირის ეაილეთის ჯაბა დავთარი, 1979: 201).

ამდენად, ვფიქრობთ საკითხი გარკვეული უნდა იყოს, მაგრამ მეტი სინათლის შესატანად მოვიყვანოთ მაგალითები ქართულად თარგმნილი სხვა დავთრებიდან, რომლებიც ჩვენი აზრით ანალოგიური ტიპისაა.

აღნიშნული საკითხის გარკვევაში კიდევ უფრო გვეხმარება ქართულად თარგმნილი კიდევ ერთი დავთარი, რომელიც „ჯაბა დავთარის“ ტიპს შეიძლება მივაკუთვნოთ. ესაა დავთარი, რომელსაც ეწოდება „მანასკერტის ნაჰიე ხსენებულ ლივაში“. იგი მოცემულია წიგნში „ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ“ (ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, 2013). ამ წიგნის სარჩევში ჩვენთვის საინტერესო დავთარი

მოხსენიებულია როგორც „იჯმალ დავთარი ტაო-კლარჯეთის ისტორიისათვის“. მას წიგნში უჭირავს 356-478 გვერდები და მასში მოცემულია ჩანაწერები 1732 წლიდან 1737 წლის ჩათვლით (ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, 2013). მოვიყვანოთ რამდენიმე მაგალითი.

„გაიგზავნოს! ალი ფაშას ქეთხუდობის ჟამს არზუჰალი შერიფს ებოძა. იგი დათვალიერებაზე გამოცხადდაო ითქვა. მაღალი ბრძანებით იგი შერიფს ებოძა. 149 წლის 2 ზილ ჰიჯეს [3.4. 1737 წელი], ნაჰიეში არსებული სოფელი გურლისა და სხვათაგან 5999 ახჩა თიმარი მას შეუერთდა. დაიწერა 21 რები ულ ევველის 50 წლისა [19. 7. 1737 წ.]. 25 რები ულ ევველი იმავე წლისა [23. 9. 1737 წ.]“ [ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, 2013: 374].

ამ ცნობიდან ჩანს, რომ სულთანი ბრძანებს, რადგან ვინმე შერიფი დათვალიერებაზე გამოცხადდა და ამის გამო მას არზუჰალი ებოძოსო. შემდეგ კი „ნაჰიეში არსებული სოფელი გურლისა და სხვათაგან 5999 ახჩა თიმარი მას შეუერთდა“-ო. სულთნის თითოეული ეს წყალობა სათანადოდაა დათარიღებული. არზუჰალის ბოძება 1737 წლის 3 აპრილს მომხდარა, ხოლო სოფელი გურლისა იმავე წლის 19 ივლისს. მესამე თარიღი - 1737 წლის 23 სექტემბერი კი ამ მოვლენების რეგისტრაციის თარიღი უნდა იყოს.

ამ დავთარში კიდევ ერთი ჩანაწერია მოცემული, რომლის დასაწყისია საინტერესო:

„გაიგზავნოს! ცვლილება იქნას შეტანილი ჰუსეინის მფლობელობაში არსებულ არფალიკში, (ხაზგასმა ჩვენი, ავტ.) ყოველი მათგანი მისი მფლობელი იყოს.“ [ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, 2013: 370].

ვინმე ჰუსეინის მფლობელობაში არსებულ არფალიკში სულთანი ბრძანებს შეტანილიქნას ცვლილებაო. თუ რა ცვლილებაა ეს, მომდევნო სტრიქონებშია მოცემული. ჩვენი მსჯელობისათვის გაგრძელება კი არა უკვე ციტირებული წინადადებაა მთავარი, რომელიც გვამცნობს, რომ უკვე არსებულ მოცემულობაში ანუ სულთნისგან ჰუსეინისთვის ბოძებული არფალიკის ცვლილება მოხდესო. ამ დავთარში ამგვარი ჩანაწერი სხვა არაა, მაგრამ ვფიქრობთ, რომ მისი განზოგადება შეგვიძლია. სხვა ჩანაწერები ფაქტის მხოლოდ კონსტანტაციაა, აქ კი საქმე გვაქვს სულთნის მიერ გაცემული ბრძანების ციტირებასთან. ეს კი რაღაც განსაკუთრებული ვითარების გამო უნდა მომხადრიყო. საკმაოდ ბუნდოვან ტექსტში ეს განსაკუთრებულობა მაინც ჩანს: „ალის მცველი, ხსენებული ჰასანი, იღბლიანად ამყოფოს გამჩენმა, დაცვაში მყოფი ხსენებული სანჯაყის ლაშქრით იყო, იგი მის ლაშქარში არ გამოცხადდაო, ითქვა, მის თიმარს ყურადღება არ მიაქცია. მის ხელთ არსებული მაღალი ბრძანება უფრო მნიშვნელოვნად მიიჩნია.... როდესაც არზა გამოვიდა,

ხსენებული თიმართ ქავას ველზე მყოფი ლაშქრით მეჰმედს არ ეახლა. იგი არზით ჰუსეინს ებოძა. დაიწერა 17 რები ულ ევეელს 50 წლისა [15.7. 1737 წელი]. რეგისტრირებულიენა 18 [რები ულ ევეელს] 50 წლისა [16.7. 1737 წელი]“. (ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ. 2013: 370-371).

რა თქმა უნდა, ასეთ თავხედობას სულთანნი ვერ მოითმენდა და საგანგებო ბრძანებით ჰუსეინის არფალიკში ცვლილება შეიტანა და მას დასჯილის თიმარი, რომელიც კარგად არ ჩანს ვინაა და რას ფლობდა, უწყალობა.

ახლა ჩვენ რომ მივუბრუნდეთ, ჯაბა დავთრად წოდებულ დოკუმენტებს, სადაც აღმავალი ქრონოლოგიით არის შეტანილი სხვადასხვა ცნობები და ზემოთ განხილულ წინადადებას დავაკვირდებით, ცხადი გახდება, რომ ჯაბად წოდებული დავთარი და მისი ანალოგიურებიც ცვლილებებისთვის გათვალისწინებულ დავთრად შეიძლება მივიჩნიოთ. აქედან კი შეიძლება გამოვიტანოთ დასკვნა, რომ დავთრებს, რომლებმაც სოფიის ბიბლიოთელის კატალოგის შემდგენელი იოკლამა დავთარს ეძახის, მ. სავანიძე „არასრულ იჯმალ დავთარს“ უწოდებს, ხოლო ც. აბულაძე „საკანცელიარო ჟურნალს“, ჩვენ შეიძლება ქართულად „ცვლილებების დავთარი“ ვუწოდოთ.

ყოველივე ზემოთმოცემული მსჯელობის შემდეგ ოსმალების მიერ დაპყრობილი საქართველოს მხარეებისათვის შედგენილი და სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოსული დავთრები შეგვიძლია სამ ნაწილად დავყოთ:

- დიდი (ვრცელი, დაწვრილებითი) დავთარი (defter mufassal);
- მოკლე (მცირე) დავთარი (defteri icmal ან defteri mucmel);
- ცვლილებების დავთარი (იოკლამა დავთარი).

დასკვნა

ამდენად, მესამე ტიპის დავთარი (იოკლამა) ჩვენ უნდა გამოვყოთ პირველი ორისაგან და განსაკუთრებით კი უნდა გამოვაცალკავოთ მეორისაგან - მოკლე დავთრისაგან, როგორც მისგან თვისებრივად განსხვავებული. მათ ჰქონდათ თავიანთი კონკრეტული დანიშნულება: მოკლე დავთარი სულთნის მიერ თიმარების ბოძებას ასახავდა მხარის დაპყრობისთანავე, ხოლო ცვლილებათა დავთარი მოკლე დავთრის შედგენის მერე განხორციელებულ ცვლილებებს აღნუსხავდა. ისინი, როგორც საისტორიო წყარო, ჩვენ განსხვავებულ ინფორმაციას გვაწვდიან. მოკლე დავთარი ამა თუ იმ მხარის დაპყრობისას მხარის გეოგრაფიულ მომცველობას, მასში შემავალი დასახლებებისა და თითოეულზე დაკისრებული გადასახადის ჯამურ ოდენობას გვიმხელს. ცვლილებათა დავთარი კი საშუალებას გვაძლევს დროის გარკვეულ მონაკვეთზე

განვითარებულ ეკონომიკურ თუ პოლიტიკური მოვლენების დინამიკას დავაკვირდეთ. ესენია:

თითოეულ დასახლების გადასახადის გაზრდა თუ დაკლება, რაც ნიშნავს აქ სამეურნეო აქტივობის ამალღებას ან დაქვეითებას და ამით მხარის ეკონომიკური ვითარების სურათს წარმოგვადგენინებს;

თიმარების მფლობელთა ცვლა ირიბად პოლიტიკურ სტაბილურობაზე მიგვანიშნებს, რადგან თუ სულთანს ხშირად უწევს თიმარების მფლობელების დასჯა ანუ თიმარების ჩამორთმევა და სხვათათვის გადაცემა, მოცემულ მხარეში ოსმალეთის იმპერიის ცენტრალური ხელისუფლების სიმტკიცის ხარისხს გვისურათხატებს. ამიტომ თურქეთის არქივებში ამ ტიპის დავთრების გამოვლენა და სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანა საშუალებას მოგვცემს დაპრობილ ტერიტორიაზე ოსმალეთის ცენტრალური ხელისუფლებისადმი თიმარების მფლობელთა ლოიალობისა თუ წინაღმდეგობის პოლიტიკური საფუძვლები მოვიძიოთ.

მადლიერება

სტატია მომზადდა შოთა რუსთაველი ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მხარდაჭერით განხორციელებული პროექტის ფარგლებში: „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ქართული კულტურული მემკვიდრეობის გეოინფორმაციული კარტოგრაფირება-ანალიზი ძველი თურქული დავთრების მიხედვით“ (HE-18-448).

გამოყენებული ლიტერატურა

acharis livis vrceli da mokle davtrebi. osmakuri teqsti, targmani, gamokvleva, komentarebi da fotoaslebi gamosacemad moamzades zaza shashikadzem da mirian makharadzem. (აჭარის ლივის ვრცელი და მოკლე დავთრები. (2011) ოსმალური ტექსტი, თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები და ფოტოასლები გამოსაცემად მოამზადეს ზაზა შაშიკაძემ და მირიან მახარაძემ, თბილისი.)

gurjistanis vilaietis didi davtari, turquli teqsti gamosca, targmani, gamokvleva, komentarebi da winasityvaoba qartul rusul enebze daurto sergi jiqiam. Tbilisi, t. 1, 1947, t. 2, 1941; t. 3, 1958. (გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები და წინასიტყვაობა ქართულ რუსულ ენებზე დაურთო სერგი ჯიქიამ. თბ., ტ. 1, 1947; ტ. 2, 1941; ტ. 3, თბ., 1958).

svanadze m. (1990). saqartvelo-osmaletis istoriis narkvevebi, tbilisi. (მ. სვანიძე (1990), საქართველო-ოსმალეთის ისტორიის ნარკვევები, თბილისი).

osmaluri vrceli da mokle davtrebi tao-klarjetis shesaxeb (XVI-XVIII saukuneebi). osmaluri teqsti qartuli targmabit, shesavlit, mcire shenishvnebia da faqsimaleebit gamosacemad moamzada prof. nodar shengeliამ. Tbilisi. (ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ (XV-XVIII საუკუნეები) (2013). ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, მცირე შენიშვნებითა და

ფაქსიმილებით გამოსაცემად მოამზადა პროფ. ნოდარ შენგელიამ, თბილისი).

qse: qartuli sabchora enciklopedia. Tbilisi, t. 8. ქსე: ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია (1984). თბ., 1984, ტ. 8).

childiris eailietis jaba davtari (1694-1732). turkuli teqsti qartuli targmaniT gamosacemad moamzad cisana abuladzem, gamoikvleva daurto mikheil svanidzem. Tbilisi. (ჩილდირის ეაილეთის ჯაბა დავთარი (1694-1732 წწ.) (1979). თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსაცემად მოამზადა ცისანა აბულაძემ, გამოკვლევა დაურთო მიხეილ სვანიძემ. თბილისი)ი

javakhishvili, iv. (1996). qartuli sigelmcodneoba anu diplomatika. ix. iv. javakhishvili, txzulebani 12 tomad, t. IX, Tbilisi. (ჯავახიშვილი, ივ. (1996). ქართული სიგელმცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა. იხ. ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად. ტ. IX, თბილისი).

1574 wlis gurjistanis vilaietis vilaietis didi davtari, osmaluri davtari, osmaluri teqsti qartuli targamniT, shesavliT, shenisvnebia da faqsimileebit gamosacemad moamzada nodar shengeliამ, tbilisi. (1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი (2016), ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, შენიშვნებითა და ფაქსიმილებით გამოსაცემად მოამზადა ნოდარ შენგელიამ, თბ., 2016).

Аграрный строй османской империи XV-XVII вв. (1963) Документы и материалы. Составление, перевод и комментарии А.С. Твертиновой. М.

К вопросу о классификации реестровых книг (defters), составленных для территорий Грузии, завоеванных османами

Давид Сартания, Дали Николаишвили, Автандил Уджмаджуридзе

Резюме

Османская империя для укрепления своего господства на завоёванных территориях старалась стереть местный порядок и утвердить свои правила. С этой целью специально назначенные османские должностные лица тщательно регистрировали завоёванную территорию (населенные пункты, население, налоги, право собственности на землю и другую недвижимость и т.д.), в результате чего создавали новую административную систему правления, а жителей заставляли платить разные османские налоги. Все эти налоги фиксировались в специальных реестровых книгах (defteri). Реестровые книги создавались в двух экземплярах и были заверены личной тугрой султана (печатью и подписью). Один экземпляр отправляли обратно на место, а другой хранился в канцелярии султана. Реестровые книги были разными, но книги, составленные для Грузии, были только трех типов: Большой дефтер (муфассальный), Малый дефтер (icmal или tampon mustel) и дефтер изменений (Йоклама). Большой дефтер детально описывает определённую территорию и их жителей. В нем указывается точное количество жителей конкретного поселения, виды и размеры на-

ლოვ, религиозная структура населения и т.д. Малый дефтер отражает собственность конкретных османских служащих на населенных пунктах той же территории. В качестве вознаграждения определённые поселения передавались во владении османских должностных лиц, которые получали часть налогов. Со временем по разным причинам владельцы различных населенных пунктов менялись, и этот процесс описан в третьем типе реестровых книг, т.н. в дефтере изменений.

Ключевые слова: Османские реестровые книги (defteri), Большой дефтер (муфассальный), Малый дефтер (icmal или tampon musmel), Дефтер изменений (Йоклама).